

HUQUQIY TA'SIR CHORALARINING MUTANOSIBLIGI: DOKTRINAL GENEZIS, QIYOSIY-HUQUQIY TAHLIL VA O'ZBEKISTON QONUNCHILIGIDA INSTITUTSIONALIZATSIYA MODELI

Murodjon Najmiddinov

Toshkent davlat yuridik universiteti huquq magistri

mmnajmiddinov@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada mutanosiblik prinsipi davlat hokimiyatining huquqiy ta'sir choralari konstitutsiyaviy nazorat qilishning universal metodologik standarti sifatida tadqiq etiladi. Tadqiqotning maqsadi prinsipning doktrinal genezisi va tarkibiy elementlarini nazariy jihatdan qayta anglash, sakkiz yurisdiksiya (Germaniya, Kanada, Buyuk Britaniya, AQSh, Estoniya, Isroil, Janubiy Afrika, Yevropa Ittifoqi) hamda Inson huquqlari bo'yicha Yevropa sudi amaliyotini qiyosiy tahlil qilish asosida ushbu prinsipni O'zbekiston huquq tizimida institutsionalizatsiya qilishning konseptual modelini ishlab chiqishdan iborat. Metodologik asos sifatida qiyosiy-huquqiy, formal-yuridik, tizimli-tarkibiy tahlil hamda sud amaliyotini doktrinal rekonstruksiya qilish usullari qo'llanildi. Tadqiqot natijasida mutanosiblik prinsipining uch funksional darajasi (konstitutsiyaviy-sud nazorati, ma'muriy-huquqni qo'llash va normogenetik daraja) ajratib ko'rsatildi; O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 20-moddasida mustahkamlangan mutanosiblik qoidasi bilan uni amalga oshiruvchi protsessual-institutsional mexanizmlar o'rtasidagi normativ uzilish aniqlandi.

Kalit so'zlar: mutanosiblik prinsipi; mutanosiblik testi; konstitutsiyaviy nazorat; huquqlarni cheklash; qonuniy maqsad; zarurat mezon; balanslash; tartibga solish ta'sirini baholash; sanksiyalar kalibrlanishi; qiyosiy konstitutsiyaviy huquq; ma'muriy majburlov.

I. KIRISH

Zamonaviy konstitutsiyaviy huquq nazariyasida mutanosiblik prinsipi XX asrning ikkinchi yarmida yuz bergan «global konstitutsiyaviy migratsiya»ning eng muvaffaqiyatli mahsuli sifatida e'tirof etiladi: A. Stoun Suit va J. Metyus uni «insoniyat tarixidagi eng muvaffaqiyatli huquqiy transplantatsiya» deb baholaydilar [1]. Prinsipning mohiyati davlat tomonidan qo'llaniladigan har qanday huquqiy ta'sir chorasini – cheklov, majburlov yoki sanksiya – ko'zlangan qonuniy maqsadga nisbatan ortiqcha bo'lmasligi lozimligiga borib taqaladi. R. Aleksi uni konstitutsiyaviy huquqlarning «prinsiplar sifatidagi tabiati»dan mantiqan kelib chiqadigan optimallashtirish talabi sifatida asosladi [2], A. Barak mutanosiblikni huquqlarni cheklashning universal analitik tuzilmasi – «cheklovlar bandining doktrinal skeleti» deb ta'riflaydi [3].

Mavzuning O'zbekiston uchun dolzarbligi ikki omil bilan belgilanadi. Birinchidan, 2023-yil 30-aprelda umumxalq referendumida qabul qilingan yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 20-moddasi ilk bor mutanosiblik prinsipini bevosita konstitutsiyaviy qoida darajasida mustahkamladi: «Davlat organlari tomonidan insonga nisbatan qo'llaniladigan huquqiy ta'sir choralari mutanosiblik prinsipiga asoslanishi va qonunlarda nazarda tutilgan maqsadlarga erishish uchun yetarli bo'lishi kerak» [4]. Bu norma o'z yuridik tabiatiga ko'ra to'g'ridan-to'g'ri amal qiluvchi konstitutsiyaviy standart bo'lib, qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi hokimiyat va sudlar zimmasiga har bir tazyiq chorasini mutanosiblik nuqtai nazaridan asoslash majburiyatini yuklaydi. Ikkinchidan, ushbu konstitutsiyaviy qoidani amalga oshiruvchi metodologik, protsessual va institutsional mexanizmlar – mutanosiblik testining normativ tartibi, sud nazorati standartlari, norma ijodkorligida majburiy mutanosiblik tahlili – milliy huquq tizimida hozircha tizimli shakllanmagan. Mazkur uzilish, muallif fikricha, konstitutsiyaviy islohotning deklarativ va operatsional darajalari o'rtasidagi asosiy ziddiyatni tashkil etadi va maxsus ilmiy tadqiqotni taqozo qiladi.

Mutanosiblik prinsipiga bag'ishlangan zamonaviy ilmiy adabiyotni shartli ravishda to'rt yo'nalishga ajratish mumkin.

Birinchi yo'nalish – prinsipning analitik-strukturaviy nazariyasi. R. Aleksining «Konstitutsiyaviy huquqlar nazariyasi» asari mutanosiblikni prinsiplar (optimallashtirish buyruqlari) va qoidalar (definitiv buyruqlar) dixotomiyasidan

deduktiv keltirib chiqaradi hamda balanslashning ratsional strukturasi «vazn formulasi» orqali formallashtiradi [2; 23]. K. Myoller mutanosiblikni «konstitutsiyaviy huquqlarning global modeli»ning markaziy elementi sifatida rekonstruksiya qiladi [5], M. Klatt va M. Maister esa Aleksis nazariyasini tanqidlardan himoya qilib, uning epistemik chegaralarini aniqlashtiradilar [15].

Ikkinchi yoʻnalish – qiyosiy-huquqiy va tarixiy-genetik tadqiqotlar. M. Koen-Eliya va I. Porat mutanosiblik (nemis anʼanasi) va balanslash (amerika anʼanasi) oʻrtasidagi madaniy-huquqiy farqlarni ochib beradi [6]; D. Grimm Germaniya va Kanada sud amaliyotidagi test strukturasi nozik tafvutlarini tahlil qiladi [8]; V. Jekson AQSh konstitutsiyaviy huquqini «mutanosiblik asri»ga moslashtirish istiqbollari oʻrganadi [12]. K. Bernal Pulido prinsipning Yevropa boʻylab migratsiyasini huquqiy transplantatsiya nazariyasi doirasida izohlaydi [52].

Uchinchi yoʻnalish – tanqidiy nazariya. S. Tsakirakis mutanosiblikni «inson huquqlariga suiqasd» deb baholab, balanslash huquqlarning deontologik ustuvorligini utilitar hisob-kitobga aylantirishini taʼkidlaydi [13]; T. Endikott qiyoslanayotgan qadriyatlarining oʻlchovsizligi (incommensurability) muammosini koʻtaradi [17]; F. Urbina esa balanslashning ratsionallik daʼvolarini tizimli tanqid qiladi [16]. Ushbu tanqidlarga M. Xosla [14], M. Kumm (mutanosiblikni «asoslash huquqi» va «Sokratik eʼtiroz» instituti sifatida talqin qilish orqali) [18] va D. Bitti (mutanosiblikni «huquqning oliy qoidasi» deb baholab) [19] javob qaytarganlar.

Toʻrtinchi yoʻnalish – empirik va amaliy tadqiqotlar. N. Petersen sud faolligi va mutanosiblik oʻrtasidagi bogʻliqlikni empirik tahlil qilsa [20], M. Kremnitser, A. Lang va T. Shtayner tahriri ostidagi jamoaviy monografiya olti yurisdiksiyada testning real qoʻllanish amaliyotini miqdoriy usullar bilan oʻrganadi va bosqichlarning «ish taqsimoti» mamlakatdan mamlakatga sezilarli farq qilishini koʻrsatadi [21]. OECD, Jahon banki va Yevropa komissiyasi hujjatlarida mutanosiblik «aqli tartibga solish» (smart regulation) va RIA metodologiyasining tayanch tamoyili sifatida operatsionalizatsiya qilinadi [40; 41; 42; 43].

Tadqiqotning maqsadi – mutanosiblik prinsipining doktrinal mazmuni va qiyosiy-huquqiy amaliyotini tizimli tahlil qilish asosida uni Oʻzbekiston huquq tizimida toʻlaonli institutsionalizatsiya qilishning ilmiy asoslangan modelini ishlab chiqish. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: (1) prinsipning tarixiy-doktrinal genezisini davriylashtirish; (2) mutanosiblik testining

tarkibiy elementlarini analitik jihatdan qayta konstruksiya qilish; (3) yetakchi yurisdiksiyalar tajribasini yagona mezonlar tizimi asosida qiyoslash; (4) milliy qonunchilikdagi mutanosiblikka oid normalar tizimini inventarizatsiya qilish va huquqiy bo‘shliqlarni aniqlash; (5) normogenetik darajada mutanosiblik auditining muallif modelini asoslash va qonunchilikka takliflar shakllantirish.

II. TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot umumilmiy va maxsus-yuridik metodlar majmuasiga asoslanadi. Qiyosiy-huquqiy metod tadqiqotning o‘zagini tashkil etib, funksional ekvivalentlik tamoyili asosida qo‘llanildi: tahlil obyekti sifatida turli yurisdiksiyalardagi bir xil nomdagi institutlar emas, balki bir xil funksiyani – davlat tazyiqining chegaralarini sud yo‘li bilan yoki norma ijodkorligi bosqichida tekshirish funksiyasini bajaruvchi mexanizmlar tanlandi. Qiyoslash uchun sakkiz yurisdiksiya maqsadli tanlab olindi: Germaniya (prinsipning «ona yurisdiksiyasi»), Kanada (strukturalashgan testning klassik modeli), Buyuk Britaniya (umumiy huquq tizimiga retseptsiya), AQSh (muqobil model – darajalangan tekshiruv), Estoniya (postsovet makonida normogenetik institutsionalizatsiyaning ilg‘or namunasi), Isroil va Janubiy Afrika (yangi konstitutsiyaviy demokratiyalarda retseptsiya), Yevropa Ittifoqi (millatlararo huquq tartibotida qo‘llanish).

Formal-yuridik (dogmatik) metod yordamida O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, kodekslari va qonunlarining mutanosiblikka oid normalari matniy-tizimli tahlil qilindi. Doktrinal rekonstruksiya metodi asosida yetakchi sud pretsedentlari (BVerfGE 7, 377; R v. Oakes; Handyside; Fedesa va boshqalar) test strukturasi evolyutsiyasi nuqtai nazaridan qayta o‘qildi. Tizimli-tarkibiy tahlil mutanosiblik prinsipining funksional darajalarini ajratish va muallif modelini loyihalashda qo‘llanildi. Tarixiy-huquqiy metod prinsip genezisini davriylashtirish imkonini berdi. Empirik baza sifatida konstitutsiyaviy va xalqaro sudlarning qarorlari, OECD, Jahon banki, Yevropa komissiyasi va Venetsiya komissiyasining tahliliy hujjatlari, shuningdek milliy normativ-huquqiy hujjatlar xizmat qildi. Tadqiqot 2020–2026-yillarda e‘lon qilingan manbalarga ustuvor tayangan holda, klassik doktrinal asarlarni ham qamrab oldi.

III. NATIJALAR

Tarixiy-huquqiy tahlil mutanosiblik g'oyasining rivojlanishida to'rt sifati bosqichini ajratish imkonini beradi. Birinchi bosqich (protodoktrinal) – jazo va qilmish o'rtasidagi muvofiqlik haqidagi antik va o'rta asr tasavvurlari. Rim huquqidagi jazo va huquqbuzarlik nisbatini saqlash g'oyasi, keyinchalik tabiiy huquq maktabining davlat aralashuvi chegaralari haqidagi ta'limoti prinsipning aksiologik zaminini yaratdi; biroq bu bosqichda mutanosiblik hali yuridik-texnik test emas, balki adolat haqidagi falsafiy postulat edi.

Ikkinchi bosqich (ma'muriy-huquqiy). XIX asr Prussiya politsiya huquqida kechdi: Oliy ma'muriy sud (Preußisches Oberverwaltungsgericht) amaliyotida politsiya choralari «zarur bo'lgan darajadan oshmasligi» (Verhältnismäßigkeit) talabi shakllandi. Muhim jihati shundaki, prinsip dastlab konstitutsiyaviy emas, balki ma'muriy nazorat vositasi sifatida tug'ildi – bu uning keyingi «yuqoriga migratsiyasi»ni tushunish uchun metodologik ahamiyatga ega.

Uchinchi bosqich (konstitutsiyalashuv). Germaniya Federal konstitutsiyaviy sudining 1958-yilgi Apteka ishi (Apotheken-Urteil, BVerfGE 7, 377) bilan boshlanadi: sud kasb erkinligini cheklashning uch darajali nazariyasini ishlab chiqib, mutanosiblikni «ortiqchalik taqiqi» (Übermaßverbot) doktrinasini orqali konstitutsiyaviy rang berdi va moslik–zarurat–tor ma'nodagi mutanosiblik triadasini amaliyotga kiritdi [7]. D. Grimm ta'kidlaganidek, aynan shu qarordan so'ng test Germaniya konstitutsiyaviy amaliyotining «kundalik grammatikasi»ga aylandi [8].

To'rtinchi bosqich (globallashuv). XX asrning so'nggi choragidan boshlab kechmoqda. Inson huquqlari bo'yicha Yevropa sudi Handyside v. United Kingdom (1976) ishida cheklovlarning «demokratik jamiyatda zarurligi» standartini shakllantirdi [9]; Kanada Oliy sudi R v. Oakes (1986) ishida testni bosqichlar ketma-ketligi ko'rinishida kodifikatsiya qildi [10]; Yevropa Ittifoqida prinsip ta'sis shartnomalarida bevosita mustahkamlandi (YeI to'g'risidagi shartnomaning 5(4)-moddasi) [11]. XXI asrda prinsip Isroil, Janubiy Afrika, Lotin Amerikasi va Osiyo yurisdiksiyalariga tarqaldi, xalqaro tashkilotlar hujjatlarida esa tartibga solish sifatining tayanch mezoniga aylandi [1; 41]. 2023-yilda O'zbekiston Konstitutsiyasiga kiritilishi ushbu global migratsiya jarayonining Markaziy Osiyodagi ifodasidir.

Muallif fikricha, ushbu davriylashtirishdan muhim nazariy xulosa kelib chiqadi: mutanosiblik prinsipi tarixan «pastdan yuqoriga» – huquqni qo‘llash amaliyotidan konstitutsiyaviy darajaga ko‘tarilgan; O‘zbekistonda esa u «yuqoridan pastga» – avval konstitutsiyaviy matnda mustahkamlanib, endi amaliyot darajasiga tushirilishi lozim. Bu retseptsiya vektorining teskariligi milliy institutsionalizatsiya strategiyasini belgilashda hisobga olinishi zarur bo‘lgan o‘ziga xoslikdir.

Doktrina va sud amaliyotida qaror topgan klassik test to‘rt ketma-ket bosqichdan iborat bo‘lib, ular kaskadli filtr sifatida ishlaydi: har bir bosqichdan o‘ta olmagan chora keyingi tahlilga muhtoj bo‘lmagan holda nomutanosib deb topiladi.

Test strukturasi bo‘yicha ikki nazariy munozara alohida qayd etilishi lozim. Birinchisi – bosqichlarning «ish taqsimoti» masalasi: Germaniya amaliyotida hal qiluvchi yuk ko‘pincha zarurat bosqichiga tushsa, Kanada sudlari real amaliyotda ko‘proq minimal cheklov mezonini, IHYES esa yakuniy balanslashni faollashtiradi; empirik tadqiqotlar bu farqlarni miqdoriy tasdiqlaydi [8; 21]. Ikkinchisi – balanslashning ratsionalligi muammosi: o‘lchovsiz qadriyatlarini taqqoslash mumkinmi degan tanqidga [13; 16; 17] Aleksi «vazn formulasi» orqali javob beradi: $W = (I_1 \times R_1) / (I_2 \times R_2)$, bunda I – huquqqa aralashuv intensivligi va qarshi maqsadning ahamiyati (yengil/o‘rtacha/og‘ir shkalasida), R – tegishli empirik farazlarning ishonchliligi [23]. Muallif fikricha, formula matematik aniqlik illyuziyasini yaratmasligi kerak: uning haqiqiy qiymati natijani «hisoblab chiqarish»da emas, balki qaror qabul qiluvchini har bir o‘zgaruvchini oshkora asoslashga majburlovchi argumentativ intizom o‘rnatishda namoyon bo‘ladi. Aynan shu talqinda formula normogenetik amaliyot uchun yaroqli instrumentga aylanadi.

Germaniyada mutanosiblik (Verhältnismäßigkeitsgrundsatz) yozma konstitutsiyaviy matnda bevosita mustahkamlanmagan bo‘lsa-da, Federal konstitutsiyaviy sud uni huquqiy davlat prinsipi (Rechtsstaatsprinzip) va asosiy huquqlarning mohiyatidan keltirib chiqargan [7]. Testning qat‘iy qo‘llanishiga klassik misol – 1994-yilgi Kannabis qarori (BVerfGE 90, 145): sud giyohvandlik vositalari bilan bog‘liq jinoiy ta‘qibning konstitutsiyaviyligini tan olgan holda, shaxsiy iste‘mol uchun arziyas miqdordagi holatlarda jazoni qo‘llash mutanosiblik

talablariga zid kelishi mumkinligini ko'rsatib, huquqni qo'llovchilarga ta'qibdan voz kechish imkonini beruvchi talqinni majburiy qildi [30]. Normogenetik darajada Germaniya tajribasining kuchli tomoni – qonun loyihalarini majburiy zarurat tekshiruv (Erforderlichkeitsprüfung) va muqobil variantlar tahlilidan o'tkazish hamda Milliy tartibga solish nazorati kengashi (Nationaler Normenkontrollrat) tomonidan mustaqil ekspertiza qilinishidir. Kamchilik sifatida doktrinada testning o'ta yuridiklashuvi va sud tomonidan qonun chiqaruvchining baholash erkinligiga chuqur aralashuv xavfi qayd etiladi [22]. O'zbekiston uchun ahamiyati: konstitutsiyaviy standart bilan norma ijodkorligi protsedurasini bog'lovchi institutsional zanjir namunasi.

Kanada Oliy sudi R v. Oakes ishida Huquq va erkinliklar xartiyasining 1-bo'limidagi cheklovlar bandini qo'llashning bosqichli metodikasini yaratdi: cheklov maqsadi «tazyiqli va muhim» (pressing and substantial) bo'lishi, so'ngra ratsional bog'liqlik, minimal cheklov va samaralar mutanosibligi isbotlanishi lozim; isbotlash yuki davlat zimmasiga yuklanadi [10]. R v. Goltz (1991) ishida sud majburiy minimal jazolarning «qo'pol nomutanosiblik» (gross disproportionality) mezonini bo'yicha tekshirilishi metodikasini rivojlantirdi [31]. Institutsional jihatdan Kanadaning noyob amaliyoti – Adliya vazirligi tomonidan har bir hukumat qonun loyihasiga Xartiyaga muvofiqlik bayonoti (Charter Statement) ilova qilinishi bo'lib, unda kutilayotgan huquqiy cheklovlar mutanosiblik prizmasida oldindan asoslanadi. Modelning kuchli tomoni – isbot yukining aniq taqsimoti va testning bashorat qilinuvchanligi; zaif tomoni – empirik tadqiqotlar ko'rsatishicha, amalda sud tahlili ko'pincha minimal cheklov bosqichida konsentratsiyalashib, yakuniy balanslash formallashib qolgan [8; 21]. O'zbekiston uchun ahamiyati: qonun loyihalariga majburiy «konstitutsiyaviylik bayonoti» instituti bevosita retseptsiya qilinishi mumkin.

Buyuk Britaniyada mutanosiblik testi Inson huquqlari to'g'risidagi 1998-yilgi qonun orqali IHYES amaliyotidan retseptsiya qilingan bo'lib, sudlar an'anaviy Wednesbury oqilonalik standartidan intensivroq tekshiruvga o'tdilar. Regulyativ darajada mutanosiblik Better Regulation tizimining tayanch tamoyili hisoblanadi: Tartibga solish siyosati qo'mitasi (Regulatory Policy Committee) ta'sir baholash hujjatlarini, jumladan sanksiyaviy yukning mutanosibligini mustaqil tekshiradi [46]. Moliyaviy sektorda sanksiyalarni kalibrlash metodikasi e'tiborga molik: nazorat organi jarima miqdorini qat'iy summa sifatida emas, balki

daromadga nisbat, olingan noqonuniy foyda, bozorga yetkazilgan zarar va hamkorlik darajasi kabi omillar matritsasi asosida bosqichma-bosqich hisoblaydi. Kuchli tomoni – mutanosiblikning sud nazoratidan tashqari regulyativ menejment vositasiga aylantirilgani; zaif tomoni – konstitutsiyaviy kodifikatsiya yo‘qligi sababli standartning sohalararo notekisligi. O‘zbekiston uchun ahamiyati: sanksiya miqdorini omillar matritsasi asosida individuallashtirish metodikasi.

AQSh konstitutsiyaviy huquqi yagona mutanosiblik testi o‘rniga darajalangan tekshiruv (tiered scrutiny) tizimini qo‘llaydi: fundamental huquqlar va «shubhali tasniflar» uchun qat‘iy tekshiruv (strict scrutiny – maqsad majburiy davlat manfaati bo‘lishi va vosita tor moslashtirilgan bo‘lishi), oraliq va ratsional asos tekshiruvlari [32]. V. Jekson ko‘rsatganidek, funksional jihatdan qat‘iy tekshiruv mutanosiblik testining birinchi uch bosqichini qamrab oladi, biroq oshkora yakuniy balanslashdan qochadi [12]. Modelning afzalligi – bashorat qilinuvchanlik va kategorik himoya kuchi; kamchiligi – tekshiruv darajasini tanlashning o‘zi natijani ko‘p jihatdan oldindan belgilab qo‘yishi («qat‘iy nazariyada, halokatli amalda» dilemmasi). O‘zbekiston uchun ahamiyati: ayrim mutlaq huquqlar (qiynoqlar taqiqi kabi) balanslashdan butunlay chiqarilishi lozimligini ko‘rsatuvchi kategorik yondashuv elementlari.

Estoniya tajribasi postsovet makonida mutanosiblikni norma ijodkorligi texnologiyasiga aylantirishning eng izchil namunasidir. Konstitutsiyaviy nazorat palatasi testni 2000-yillar boshidan qat‘iy qo‘llab kelsa, hal qiluvchi qadam normogenetik darajada qo‘yildi: Yaxshi qonunchilik amaliyoti va normativ loyihalash qoidalari (HÕNTE) har bir qonun loyihasi uchun muammoni, maqsadni, muqobil yechimlarni va tanlangan vositaning mutanosibligini empirik dalillar bilan asoslashni majburiy qiladi [45]. Sanksiyalar siyosatida jarima birliklarini iqtisodiy ko‘rsatkichlarga bog‘lab davriy qayta ko‘rib chiqish amaliyoti sanksiyaviy yukning real qiymatini barqaror saqlashga xizmat qiladi. Kuchli tomoni – mutanosiblikning ex ante (loyiha bosqichida) majburiy filtri; zaif tomoni – kichik ma‘muriy apparatda tahlil sifatining notekisligi. O‘zbekiston uchun ahamiyati: huquqiy tizimlarning tipologik yaqinligi (kontinental oila, yosh konstitutsiyaviy demokratiya) tufayli Estoniya modeli retseptsiya uchun eng past «moslashuv xarajatlari»ga ega.

Isroil Oliy sudi mutanosiblikni A. Barak raisligida konstitutsiyaviy nazoratning markaziy metodiga aylantirdi: Beit Sourik (2004) ishida sud xavfsizlik to'sig'i trassasini aynan tor ma'nodagi mutanosiblik bosqichida qisman noqonuniy deb topib, hatto xavfsizlik manfaatlari ham individual huquqlarga ortiqcha zarar yetkazishni oqlay olmasligini ko'rsatdi [34]. Janubiy Afrika Konstitutsiyasining 36-bo'limi cheklash bandini balanslash omillarining ochiq ro'yxati ko'rinishida kodifikatsiya qilgan bo'lib, S v. Makwanyane (1995) ishida Konstitutsiyaviy sud o'lim jazosini aynan shu tahlil asosida bekor qildi [33]. Ikkala tajriba ham shuni ko'rsatadiki, mutanosiblik yosh konstitutsiyaviy tizimlarda sud hokimiyatining legitimligini mustahkamlovchi «asoslash madaniyati»ni (culture of justification) shakllantirish vositasi bo'lib xizmat qilishi mumkin [6; 18]. O'zbekiston uchun ahamiyati: Konstitutsiyaviy sudning 20-modda bo'yicha izchil doktrina yaratishi tizimning umumiy legitimligiga qo'shadigan hissasi.

YeI huquqida mutanosiblik ta'xis shartnomasi darajasida mustahkamlangan umumiy huquq prinsipi bo'lib [11], Fedesa (C-331/88) ishida Adliya sudi uning uch komponentli strukturasi qat'iy ifodaladi: chora qonuniy maqsadga erishish uchun mos va zarur bo'lishi, bir nechta mos chora mavjud bo'lganda eng kam og'irlik keltiruvchisi tanlanishi, yuklanadigan og'irlik esa ko'zlangan maqsadlarga nomutanosib bo'lmasligi lozim [35; 36; 37; 38]. Ma'muriy sanksiyalar sohasida Umumiy ma'lumotlarni himoya qilish reglamentining (GDPR) 83-moddasi mutanosib jarima belgilashning qonunchilik texnikasi namunasi hisoblanadi: maksimal chegara aylanmaga nisbatan foizda belgilanib, aniq miqdor huquqbuzarlik tabiati, davomiyligi, qasd, zarar, hamkorlik kabi omillar asosida individuallashtiriladi [39]. IHYES amaliyotida esa mutanosiblik «adolatli muvozanat» (fair balance) va «demokratik jamiyatda zarurlik» standartlari hamda baholash chegarasi (margin of appreciation) doktrinasini bilan uyg'unlikda qo'llanadi [9; 29]. Xalqaro darajada huquqlarni cheklashning yo'l qo'yiladigan maqsadlari FSHXP 12, 18–22-moddalari va Sirakuza prinsiplari orqali standartlashtirilgan [26; 27; 28].

Qiyosiy matritsadan uchta transversal xulosa kelib chiqadi. Birinchidan, prinsipning samaradorligi uning normativ manbasiga (konstitutsiya matni yoki sud doktrinasini) emas, balki uni kundalik davlat boshqaruvi texnologiyasiga aylantiruvchi institutsional infratuzilmaga bog'liq. Ikkinchidan, eng barqaror modellar mutanosiblikni ikki nuqtada – ex ante (norma ijodkorligi) va ex post (sud

nazorati) – parallel joylashtirgan tizimlardir. Uchinchidan, sanksiyalar sohasida rivojlangan yurisdiksiyalar qat'iy belgilangan miqdorlardan omillar asosidagi kalibrlash formulalariga o'tmoqda – bu tendensiya milliy qonunchilik uchun bevosita ahamiyatga ega.

O'zbekiston huquq tizimida mutanosiblikka oid normalar inventarizatsiyasi quyidagi manzarani beradi. Konstitutsiyaviy daraja. Yangi tahrirdagi Konstitutsiyaning 20-moddasi mutanosiblik prinsipini davlat organlarining barcha huquqiy ta'sir choralariga nisbatan umumiy standart sifatida mustahkamlaydi hamda uni «yetarlilik» mezonini va in dubio pro homine (ziddiyatlarni inson foydasiga talqin qilish) qoidasi bilan to'ldiradi [4]. Konstitutsiyaning huquqlarni cheklash asoslariga bag'ishlangan normalari yo'l qo'yiladigan maqsadlarning yopiq ro'yxatini (konstitutsiyaviy tuzum, aholi sog'lig'i, ijtimoiy axloq, boshqa shaxslar huquqlari, jamoat xavfsizligi va tartibi) va «zarur bo'lgan doirada» mezonini belgilaydi – bu yondashuv FSHXP va IHYEKning cheklash bandleri strukturasi muvofiq [25; 26]. Shunday qilib, konstitutsiyaviy matnda testning birinchi (qonuniy maqsad) va uchinchi (zarurat) bosqichlari uchun bevosita normativ asos yaratilgan.

Qonun darajasi. «Ma'muriy tartib-taomillar to'g'risida»gi qonun ma'muriy organlar faoliyatining prinsiplari qatorida mutanosiblik g'oyasini aks ettiradi: ma'muriy akt va ma'muriy tartib-taomil ko'zlangan qonuniy maqsadga muvofiq bo'lishi, qo'llaniladigan choralar esa shaxs huquqlarini zarur darajadan ortiq cheklamasligi talab etiladi [47]. «Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida»gi qonun va tartibga solish ta'sirini baholash tizimiga oid hujjatlar loyihalarni tadbirkorlik subyektlariga ta'siri nuqtai nazaridan baholashni nazarda tutadi [48; 49]. Biroq tizimli tahlil ko'rsatadiki, ushbu mexanizmlarning birortasida to'rt bosqichli mutanosiblik testi yaxlit metodika sifatida normativlashtirilmagan.

Kodekslar darajasi. Jinoyat kodeksida jazoning odillik va individuallashtirish prinsiplari, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksda javobgarlikni yengillashtiruvchi va og'irlashtiruvchi holatlarni hisobga olish qoidalari mavjud bo'lib, ular tor ma'nodagi mutanosiblikning huquqni qo'llash darajasidagi elementlarini tashkil etadi [50; 51]. Ammo sanksiyalarni belgilash (normogenetik) bosqichida jarima va jazolar miqdorini asoslashning majburiy metodikasi mavjud emas.

O'tkazilgan tahlil beshta o'zaro bog'liq bo'shliqni aniqlash imkonini berdi. Birinchi bo'shliq – metodologik: Konstitutsiyaning 20-moddasi mutanosiblik prinsipini e'lon qiladi, biroq milliy huquqda uni qo'llashning bosqichli metodikasi (testi) birorta normativ yoki tavsiyaviy hujjatda rasmiylashtirilmagan; natijada norma yaratuvchi ham, huquqni qo'llovchi ham, sud ham yagona analitik tilga ega emas. Ikkinchi bo'shliq – normogenetik: qonun loyihalarini tayyorlashda muqobil (kamroq cheklovchi) choralar tahlili va sanksiyaviy yukni empirik asoslash majburiy protsessual talab sifatida belgilanmagan; RIA amaliyoti asosan tadbirkorlik xarajatlarini baholash bilan cheklanib, huquq va erkinliklarga ta'sir o'lchovini qamrab olmaydi. Uchinchi bo'shliq – sanksiyaviy kalibrlash: jarima va boshqa sanksiyalar miqdorini belgilashning ilmiy formulasi (zarar, preventsiya, takroriylik omillari) yo'q, bu esa sanksiyalar inflyatsiyasi yoki, aksincha, ularning real qadrsizlanishiga olib keladi. To'rtinchi bo'shliq – protsessual-sud darajasi: 20-moddani bevosita qo'llash bo'yicha konstitutsiyaviy va umumyurisdiksiya sudlari uchun metodik standartlar (isbot yukining taqsimoti, tekshiruv intensivligi, motivatsiya talablari) ishlab chiqilmagan. Beshinchi bo'shliq – monitoring: amaldagi normalarning mutanosibligini ex post baholash (qonunchilik auditing bir qismi sifatida) institutsional jihatdan ta'minlanmagan. Ushbu bo'shliqlar yig'indisi 20-moddaning «uxlab yotgan norma»ga aylanish xavfini keltirib chiqaradi.

IV. MUHOKAMA

Qiyosiy tahlil natijalari mutanosiblik prinsipini an'anaviy «sud testi» talqinidan kengroq – uch funksional darajali tizim sifatida qayta konseptuallashtirish zarurligini ko'rsatadi. Muallif taklif etayotgan tasnifga ko'ra: (1) konstitutsiyaviy-sud darajasi – prinsip normativ hujjatlar va individual qarorlarning konstitutsiyaviyligini ex post tekshirish mezoni sifatida amal qiladi (Germaniya, Kanada, Isroil modellari uchun ustuvor); (2) ma'muriy-applikativ daraja – prinsip ijro hokimiyati organlarining diskretion vakolatlarini kundalik amalga oshirishda cheklovchi qoida vazifasini bajaradi (ma'muriy tartib-taomillar qonunchiligi orqali); (3) normogenetik daraja – prinsip normalar yaratilish jarayonining o'zida majburiy loyihalash standarti bo'lib xizmat qiladi (Estoniya, YeI, Buyuk Britaniya modellari uchun ustuvor). Adabiyotdagi asosiy munozaralar – balanslashning ratsionalligi [13; 16] va sudlar legitimligi [20; 22] – deyarli butunlay birinchi daraja atrofida kechadi; holbuki, uchinchi daraja bu tanqidlarning

ta'sir kuchini sezilarli kamaytiradi: norma ijodkorligi bosqichida mutanosiblik tahlili demokratik legitimlikka ega organ tomonidan, ochiq protsedurada va empirik dalillar asosida amalga oshiriladi, binobarin «sudlar hukmronligi» e'tirozi unga nisbatan qo'llanilmaydi [18; 24].

Ushbu uch darajali model O'zbekiston uchun strategik xulosani asoslaydi: sud amaliyoti doktrinasi shakllanishini kutmasdan, institutsionalizatsiyani normogenetik darajadan boshlash maqsadga muvofiq. Bu, bir tomondan, retseptsiya vektorining yuqorida qayd etilgan teskariligiga (3.1-band) mos keladi, ikkinchi tomondan, nomutanosib normalarning huquq tizimiga kirib kelishining o'zini profilaktika qiladi – davolashdan ko'ra oldini olish samaraliroq degan regulyativ mantiqqa muvofiq [41; 42].

Aniqlangan bo'shliqlarni bartaraf etish uchun muallif «normativ mutanosiblik auditi» (NMA) modelini taklif etadi – bu to'rt bosqichli mutanosiblik testini tartibga solish ta'sirini baholash tizimiga majburiy modul sifatida integratsiyalashga asoslangan yaxlit protsessual-metodik mexanizmdir.

Modelning ilmiy yangiligi uch jihatda namoyon bo'ladi. Birinchidan, u mutanosiblik testini sud doktrinasi hududidan norma ijodkorligi texnologiyasiga ko'chiradi va shu orqali Konstitutsiya 20-moddasining adresatlar doirasini amalda kengaytiradi. Ikkinchidan, taklif etilayotgan kalibrlash formulasi sanksiya miqdorini siyosiy intuitsiya predmetidan tekshiriladigan hisob-kitob predmetiga aylantiradi: preventiv koeffitsiyentning aniqlanish ehtimoliga bog'lanishi jazo iqtisodiyoti nazariyasining klassik xulosasini – sanksiya og'irligini oshirish aniqlanish ehtimolini oshirish o'rnini bosa olmasligini – normativ amaliyotga tarjima qiladi. Uchinchidan, model Aleksii vazn formulasini [23] normogenetik kontekstga moslashtiradi: formula o'zgaruvchilari (aralashuv intensivligi, maqsad ahamiyati, dalillar ishonchliligi) RIA hujjatida oshkora qayd etilishi shart bo'lgan asoslash pozitsiyalariga aylantiriladi – matematik natija emas, argumentativ shaffoflik majburiy qilinadi.

Yuqoridagi model asosida quyidagi ketma-ket amalga oshiriladigan takliflar shakllantirildi:

1) «Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida»gi qonunga huquq va erkinliklarni cheklovchi normalar loyihalari uchun majburiy mutanosiblik asoslash

talabini kiritish: loyiha asosnomasida qonuniy maqsad, moslik dalillari, ko‘rib chiqilgan muqobillar va kutilayotgan foyda-zarar nisbati aks ettirilishi shart;

2) tartibga solish ta‘sirini baholash metodikasini «huquqlarga ta‘sir baholovi» bo‘limi bilan to‘ldirish va uni faqat tadbirkorlik subyektlariga emas, barcha huquq egalariga tatbiq etish;

3) Ma‘muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksni yangilash doirasida sanksiyalarni yagona kalibrlash metodikasi asosida qayta ko‘rib chiqish hamda jarima miqdorlarini davriy indeksatsiyalash mexanizmini nazarda tutish;

4) Konstitutsiyaviy sud tomonidan 20-moddani qo‘llashning metodik pozitsiyasini (test bosqichlari, isbot yuki, tekshiruv intensivligi darajalari) dasturiy qarorda ifodalash; umumyurisdiksiya sudlari uchun esa Oliy sud Plenumining ma‘muriy majburlov choralarining mutanosibligini baholash to‘g‘risidagi tushuntirishlarini qabul qilish;

5) huquqni muhofaza qiluvchi va nazorat organlari xodimlari uchun mutanosiblik testini qo‘llash bo‘yicha metodik qo‘llanma va o‘quv modulini joriy etish – chunki qiyosiy tajriba ko‘rsatganidek, prinsipning taqdiri pirovardida uni kundalik qo‘llovchilarning kasbiy madaniyatida hal bo‘ladi [21; 44].

V. XULOSA

Birinchidan, mutanosiblik prinsipi tarixiy evolyutsiya davomida ma‘muriy nazorat vositasidan global konstitutsiyaviy standartga aylandi; uning O‘zbekiston Konstitutsiyasining 20-moddasida mustahkamlanishi milliy huquq tizimini ushbu global oqimga ulagan strategik qadam bo‘ldi. Biroq konstitutsiyaviy deklaratsiya bilan uni amalga oshiruvchi metodik-institutsional infratuzilma o‘rtasida normativ uzilish mavjud bo‘lib, uni bartaraf etmasdan 20-modda to‘laqonli amal qila olmaydi.

Ikkinchidan, sakkiz yurisdiksiya tajribasining qiyosiy tahlili prinsip samaradorligining hal qiluvchi omili test strukturasi nazaridagi mukammalligi emas, balki uni ex ante (norma ijodkorligi) va ex post (sud nazorati) nuqtalarida parallel joylashtirgan institutsional zanjir ekanligini ko‘rsatdi. Retseptsiya strategiyasi nuqtai nazaridan O‘zbekiston uchun eng past moslashuv xarajatlariga ega manbalar – Estoniyaning normogenetik modeli, Kanadaning

konstitutsiyaviylik bayonoti instituti va YeIning sanksiyalarni omillar asosida kalibrlash texnikasidir.

Uchinchidan, muallif tomonidan asoslangan uch funksional daraja tasnifi va «normativ mutanosiblik auditi» modeli prinsipni sud doktrinasi shakllanishini kutmasdan operatsionalizatsiya qilish yoʻlini taklif etadi: majburiy mutanosiblik deklaratsiyasi, muqobillar reyestri, sanksiyaviy kalibrlash formulasi ($S = Z \times K_1 \times K_2$), mustaqil ekspertiza filtri va ex post monitoring yaxlit tizim sifatida joriy etilganda, mutanosiblik prinsipi deklarativ qoidadan davlat va shaxs oʻrtasidagi munosabatlarning kundalik ish standartiga aylanadi. Bu esa, pirovardida, Konstitutsiyada eʼlon qilingan huquqiy davlat konseptiga real mazmun baxsh etadi: davlat tazyiqining har bir koʻrinishi oqilona asoslangan, zaruriy va adolatli boʻlishi shart degan talab huquq tizimining ichki grammatikasiga singdiriladi.

ADABIYOTLAR

1. Stone Sweet, A., & Mathews, J. (2008). Proportionality balancing and global constitutionalism. *Columbia Journal of Transnational Law*, 47(1), 72–164.
2. Alexy, R. (2002). *A Theory of Constitutional Rights* (J. Rivers, Trans.). Oxford University Press.
3. Barak, A. (2012). *Proportionality: Constitutional Rights and their Limitations*. Cambridge University Press.
4. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi (yangi tahriri, 2023-yil 30-aprelda referendumda qabul qilingan). Milliy qonunchilik ma'lumotlar bazasi (lex.uz).
5. Möller, K. (2012). *The Global Model of Constitutional Rights*. Oxford University Press.
6. Cohen-Eliya, M., & Porat, I. (2013). *Proportionality and Constitutional Culture*. Cambridge University Press.
7. BVerfGE 7, 377 – Apotheken-Urteil, Bundesverfassungsgericht, 11.06.1958.
8. Grimm, D. (2007). Proportionality in Canadian and German constitutional jurisprudence. *University of Toronto Law Journal*, 57(2), 383–397.
9. *Handyside v. United Kingdom*, App. No. 5493/72, European Court of Human Rights, 7 December 1976.
10. *R v. Oakes*, [1986] 1 S.C.R. 103 (Supreme Court of Canada).
11. Consolidated Version of the Treaty on European Union, Art. 5(4). *Official Journal of the European Union*, C 202 (2016).
12. Jackson, V. C. (2015). Constitutional law in an age of proportionality. *Yale Law Journal*, 124(8), 3094–3196.
13. Tsakyrakis, S. (2009). Proportionality: An assault on human rights? *International Journal of Constitutional Law*, 7(3), 468–493.
14. Khosla, M. (2010). Proportionality: An assault on human rights?: A reply. *International Journal of Constitutional Law*, 8(2), 298–306.
15. Klatt, M., & Meister, M. (2012). *The Constitutional Structure of Proportionality*. Oxford University Press.

16. Urbina, F. J. (2017). *A Critique of Proportionality and Balancing*. Cambridge University Press.
17. Endicott, T. (2014). Proportionality and incommensurability. In G. Huscroft, B. W. Miller, & G. Webber (Eds.), *Proportionality and the Rule of Law: Rights, Justification, Reasoning* (pp. 311–342). Cambridge University Press.
18. Kumm, M. (2010). The idea of Socratic contestation and the right to justification: The point of rights-based proportionality review. *Law & Ethics of Human Rights*, 4(2), 142–175.
19. Beatty, D. M. (2004). *The Ultimate Rule of Law*. Oxford University Press.
20. Petersen, N. (2017). *Proportionality and Judicial Activism: Fundamental Rights Adjudication in Canada, Germany and South Africa*. Cambridge University Press.
21. Kremnitzer, M., Steiner, T., & Lang, A. (Eds.). (2020). *Proportionality in Action: Comparative and Empirical Perspectives on the Judicial Practice*. Cambridge University Press.
22. Schlink, B. (2012). Proportionality in constitutional law: Why everywhere but here? *Duke Journal of Comparative & International Law*, 22(2), 291–302.
23. Alexy, R. (2003). On balancing and subsumption: A structural comparison. *Ratio Juris*, 16(4), 433–449.
24. Huscroft, G., Miller, B. W., & Webber, G. (Eds.). (2014). *Proportionality and the Rule of Law: Rights, Justification, Reasoning*. Cambridge University Press.
25. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (European Convention on Human Rights), 4 November 1950, ETS No. 5, Arts. 8–11.
26. International Covenant on Civil and Political Rights, 16 December 1966, 999 U.N.T.S. 171, Arts. 12, 18–22.
27. United Nations, Economic and Social Council. (1985). *Siracusa Principles on the Limitation and Derogation Provisions in the ICCPR*. UN Doc. E/CN.4/1985/4.

28. UN Human Rights Committee. (2011). General Comment No. 34: Article 19 (Freedom of opinion and expression). UN Doc. CCPR/C/GC/34.
29. Arai-Takahashi, Y. (2002). The Margin of Appreciation Doctrine and the Principle of Proportionality in the Jurisprudence of the ECHR. Intersentia.
30. BVerfGE 90, 145 – Cannabis-Beschluss, Bundesverfassungsgericht, 09.03.1994.
31. R v. Goltz, [1991] 3 S.C.R. 485 (Supreme Court of Canada).
32. Fallon, R. H. (2007). Strict judicial scrutiny. *UCLA Law Review*, 54(5), 1267–1337.
33. S v. Makwanyane and Another, 1995 (3) SA 391 (CC) (Constitutional Court of South Africa).
34. Beit Sourik Village Council v. The Government of Israel, HCJ 2056/04 (Supreme Court of Israel, 2004).
35. Case C-331/88, R v. Minister of Agriculture, Fisheries and Food, ex parte Fedesa and Others, [1990] ECR I-4023 (Court of Justice of the European Union).
36. Craig, P. (2018). *EU Administrative Law* (3rd ed.). Oxford University Press.
37. Harbo, T.-I. (2010). The function of the proportionality principle in EU law. *European Law Journal*, 16(2), 158–185.
38. Sauter, W. (2013). Proportionality in EU law: A balancing act? *Cambridge Yearbook of European Legal Studies*, 15, 439–466.
39. Regulation (EU) 2016/679 (General Data Protection Regulation), Art. 83. *Official Journal of the European Union*, L 119 (2016).
40. European Commission. (2021). *Better Regulation Guidelines*. SWD(2021) 305 final. Brussels.
41. OECD. (2012). *Recommendation of the Council on Regulatory Policy and Governance*. OECD Publishing.
42. OECD. (2021). *OECD Regulatory Policy Outlook 2021*. OECD Publishing.
43. World Bank. (2018). *Global Indicators of Regulatory Governance: Worldwide Practices of Regulatory Impact Assessments*. World Bank Group.

44. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). (2016). Rule of Law Checklist. CDL-AD(2016)007. Council of Europe.

45. Republic of Estonia, Government Regulation. (2011). Rules for Good Legislative Practice and Legislative Drafting (Hea õigusloome ja normitehnika eeskiri, HÕNTE). Riigi Teataja.

46. United Kingdom, Department for Business and Trade. (2023). Better Regulation Framework: Guidance. London.

47. O‘zbekiston Respublikasining «Ma‘muriy tartib-taomillar to‘g‘risida»gi Qonuni (2018-yil 8-yanvar, O‘RQ-457-son). Milliy qonunchilik ma‘lumotlar bazasi (lex.uz).

48. O‘zbekiston Respublikasining «Normativ-huquqiy hujjatlar to‘g‘risida»gi Qonuni (2021-yil 20-aprel, O‘RQ-682-son). Milliy qonunchilik ma‘lumotlar bazasi (lex.uz).

49. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining tartibga solish ta‘sirini baholash tizimini takomillashtirishga oid qarori (PQ-5025-son, 2021-yil). Milliy qonunchilik ma‘lumotlar bazasi (lex.uz).

50. O‘zbekiston Respublikasining Ma‘muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksi (1994-yil 22-sentyabr, keyingi o‘zgartirishlar bilan). Milliy qonunchilik ma‘lumotlar bazasi (lex.uz).

51. O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi (1994-yil 22-sentyabr, keyingi o‘zgartirishlar bilan). Milliy qonunchilik ma‘lumotlar bazasi (lex.uz).